

Дем'янишин В.Г.,

Тернопільський національний економічний університет

ЕФЕКТИВНІСТЬ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПІДВИЩЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Розкрито концептуальні підходи до трактування ефективності бюджетної політики, її показників та оціночних критеріїв. Окреслені шляхи підвищення ефективності бюджетної політики в сучасних умовах.

Conceptual approaches to interpretation of the "budget policy efficiency" notion, its criteria and estimated figures are highlighted in the paper. Ways for enhancement of the budget policy efficiency under the modern conditions are pointed out.

Ефективність бюджетної політики пов'язана із забезпеченням високих темпів зростання національної економіки, соціально – культурної сфери, добробуту населення, покращення управлінської діяльності, зміцнення безпеки, обороноздатності та позицій держави у світовому і європейському співтоваристві.

Тому органи державної влади, державного управління, місцевого самоврядування усіх країн, незалежно від рівня розвитку, ставили і ставитимуть перед собою у майбутньому завдання забезпечити підвищення ефективності цієї політики, що безпосередньо відповідає інтересам суспільства.

Світова та вітчизняна практика виробили відповідний арсенал підходів, прийомів, форм і методів діяльності держави з використання бюджетних відносин для реалізації стратегічних і тактичних завдань соціально – економічного розвитку, сформулювали власні моделі бюджетної політики, які характеризуються спільними ознаками та національними особливостями.

Огляд останніх наукових досліджень і публікацій підтверджує, що в Україні зростає інтерес вчених до проблем ефективності бюджетної політики. Здебільшого у них акцентується увага на

посиленні ролі цієї політики у суспільстві, її корельованості з грошово – кредитною, демографічною, соціальною, інноваційною, ціновою політикою. Окремі напрями згаданих досліджень відображені у роботах О. Барановського, С. Булгакової, В. Геєця, О. Колодій, Б. Кваснюка, І. Крисоватого, С. Мочерного, В. Опаріна, Ю. Пасічника, П. Петренка, В. Симоненка, В. Федосова, С. Юрія та ін. Вивчення праць згаданих науковців показало, що вони не об'єднанні ідеєю комплексного підходу до поставленої проблеми. Тому й залишаються невирішеними питання теорії і практики трактування та визначення шляхів підвищення ефективності бюджетної політики в умовах трансформаційних процесів. Цим обумовлені вибір теми дослідження та її актуальність.

Метою дослідження є оцінка теоретичних, методологічних і практичних засад ефективності бюджетної політики та формулювання можливих шляхів підвищення її ефективності в сучасних умовах.

У сучасній економічній літературі можна спостерігати різні підходи до пояснення змісту ефективності бюджетної політики, що негативно у цілому відображається на розумінні шляхів підвищення такої ефективності в конкретних умовах. Однак аналіз цих підходів дає можливість узагальнити їхні позитивні аспекти і сформулювати власне бачення проблеми та шляхів її вирішення.

Оцінюючи значення бюджетної політики, В. Геєць та Б. Кваснюк наголошують на тому, що „критерієм ефективності фінансової влади є, передусім, відповідність фінансів завданням економічного зростання, умовам розвитку реального сектору економіки та надання послуг... Частка бюджету за сучасних поглядів є інструментом ефективної держави, коли використання бюджетних ресурсів забезпечує збалансованість економіки та фінансову стійкість народного господарства” [1, 17]. Виходячи з цього зазначені автори вважають, що бюджетна політика має бути детермінована загальноекономічними закономірностями, а бюджет у структурі економічного зростання має формувати стратегічні парадигми розвитку української економіки, а не бути лише пасивною реакцією на спонтанні ринкові зміни. Такі підходи дали можливість В. Геєцю та Б. Кваснюку сформулювати кількісні та якісні критерії ефективності політики, до яких вони віднесли: приріст доходів зведеного бюджету; приріст видатків зведеного бюджету; приріст видатків на соціальну сферу зведеного бюджету; дефіцит державного бюджету (у % до ВВП);

обсяг перерозподілу ВВП через зведений бюджет (у % до ВВП); рівень державного боргу (прямого і гарантованого у % до ВВП); частка місцевих бюджетів у зведеному бюджеті; обсяг капітальних видатків бюджету [1, 28-29]. У цілому підтримуючи такі пропозиції, ми вважаємо, що наведений перелік кількісних і якісних критеріїв є далеко не повним, і його доцільно доповнити додатковими критеріями, які вже закладені у постановці даного питання.

Цікавим, на нашу думку, є погляд Ю. Пасічника, який пропонує ефективність бюджетної політики визначати досягнутим результатом, а як основним критерієм – рівень добробуту населення [2, 254]. Опираючись на Бюджетний кодекс України, до складових бюджетної політики він відносить 7 макроекономічних показників або індикаторів: обсяг доходів і витрат, граничний розмір дефіциту (профіциту) Державного бюджету України, частку прогнозованого річного обсягу ВВП, що перерозподіляється через зведений бюджет, граничний обсяг державного боргу та його структуру, питому вагу міжбюджетних трансфертів у видатках Державного бюджету України, коефіцієнт вирівнювання для місцевих бюджетів, питому вагу капітальних вкладень у видатках Державного бюджету України [2, 257].

Погоджуючись з такими підходами, виділені Ю. Пасічником показники ми вважаємо не повними, та й він сам робить висновок, що у „...загальному вигляді ефективність бюджетної політики необхідно визначати як інтегральні напрями її функціонування” [2, 258].

Більшість вітчизняних економістів, зокрема, О. Барановський, С. Булгакова, І. Крисоватий, П. Петренко, В. Симоненко та інші, а також російські вчені такі поняття, як „ефективність” і „бюджетна політика” розглядають у двох ракурсах – з точки зору впливу бюджетної політики на соціально – економічний розвиток та ефективності бюджетної політики як такої, що є, на нашу думку, обґрунтованим. Серед найважливіших напрямів бюджетної політики, за якими можна оцінювати її ефективність, вони виділяють: збирання бюджетних доходів, виконання бюджетних зобов'язань, управління бюджетним дефіцитом і державним боргом [3, 100; 4, 144; 5, 22-23]. На нашу думку, за результатами діяльності органів державної влади протягом конкретного звітного періоду на основі цих показників можна дати кількісну оцінку ефективності бюджетної політики. Одночасно ми підтримуємо думку про те, що, „... виходячи зі значущості

впливу державних фінансів на економічний розвиток, критерієм ефективності бюджетної політики може слугувати позитивна динаміка макроекономічних показників [4, 144].

Як відомо, об'єктивну оцінку будь-якому явищу можна дати виключно за умови використання загальноновизнаних критеріїв та показників. Більшість вітчизняних економістів у різній інтерпретації пропонують застосовувати такі критерії ефективності бюджетної політики:

- рівень збирання бюджетних доходів загалом і податків зокрема;
- рівень виконання бюджетних зобов'язань;
- величина бюджетного дефіциту, його параметри та швидкість зростання державного боргу;
- обсяги фінансових ресурсів, які відволікаються на обслуговування державного боргу;
- рівень монетаризації бюджетного дефіциту;
- величина валютних резервів, які використовуються для фінансування бюджетного дефіциту;
- динаміка ВВП;
- рівень безробіття;
- ступінь виконання нормативно – правових актів про бюджет;
- масштаби емісії урядом грошових сурогатів різних видів;
- величина бюджетної заборгованості внаслідок наявної несплати податкових зобов'язань;
- величина простроченої заборгованості з оплати праці через відсутність бюджетного фінансування;
- величина простроченої заборгованості з оплати державного замовлення;
- величина простроченої заборгованості бюджетних установ через їх недофінансування;
- рівень виконання законодавчих і прирівняних до них актів про бюджет [3, 101; 4, 146; 6, 113].

У цілому перераховані критерії можна використовувати для оцінки ефективності проведення бюджетної політики, зокрема, на стадії виконання бюджету або після закінчення бюджетного року. Однак на стадіях планування, програмування чи прогнозування для оцінки ефективності ці показники неприйнятні. У даному випадку повинна використовуватись інша сукупність показників та специфічна методика, яка б відповідала потребам оптимізації підходів у процесі вибору напрямів бюджетної стратегії.

С. Булгакова пропонує вважати критеріями стратегічної ефективності бюджетної політики динаміку основних макроекономічних показників у зіставленні з наміченими структурними пріоритетами, зокрема, динаміку ВВП та обсягів виробництва, рівень інфляції, динаміку валютного курсу, рівень зайнятості та реальних доходів [3, 101]. У цілому, погоджуючись з такими пропозиціями, ми вважаємо використання цих п'яти показників недостатніми для вибору оптимальних варіантів. Така кількість має бути розширена у кілька разів, деталізована за стратегічними прогнозами і програмами залежно від пріоритетів.

Формулюючи власні підходи до розробки шляхів підвищення ефективності бюджетної політики, ми виходимо із змісту поняття ефективності. Беручи за основу визначення авторів економічної енциклопедії та економічного енциклопедичного словника, під ефективністю ми розуміємо здатність створювати ефект, результативність процесу, проекту тощо, яка визначається відношенням ефекту (результату) до витрат, що забезпечили цей результат [7, 508; 8, 217]. Ефективність бюджетної політики має речовий зміст і суспільну форму. У цілому речовий зміст виражається досягненням найвищих результатів за найменших витрат. Суспільна форма цієї політики полягає у зменшенні конфлікту, антагонізму і гострих форм суперечностей між різними соціальними групами у суспільстві.

Враховуючи вищезазначене, під ефективністю бюджетної політики ми розуміємо здатність створювати соціально – економічний ефект у результаті діяльності органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування з визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку бюджетних відносин для їхнього досягнення, застосування цих засобів, а також результативність процесів формування доходів, використання коштів бюджетів, бюджетного регулювання і міжбюджетних відносин, управління державним боргом з використанням спеціальних критеріїв та показників.

Ефективність бюджетної політики доцільно зіставляти з соціально – економічною оптимальністю, яка передбачає проведення такої макроекономічної політики (за допомогою оподаткування, фінансування, у т. ч. соціальних витрат, грошово – кредитної політики тощо), яка б, з одного боку – не гальмувала стимулів до праці, підприємницької діяльності тощо, а з іншого – не породжувала б бажання існувати лише за рахунок соціальних витрат. Кінцевою метою бюджетної політики, як і соціально

– економічної політики у цілому, є задоволення сукупних потреб суспільства, потреб всіх соціальних верств населення, трудових колективів та окремих індивідів. Відповідно за умови ефективної бюджетної політики розподільчі процеси у суспільстві повинні бути організовані оптимально, тобто щоб у результаті розподілу і перерозподілу ВВП за допомогою бюджету були задоволені усі учасники розподільчих відносин (держава, юридичні особи і населення).

Бюджетна політика може вважатися ефективною за умов достатньої ефективності всіх її складових, зокрема:

- ефективної політики у сфері доходів бюджетів, включаючи податкову політику і політику мобілізації неподаткових надходжень;
- ефективної політики у сфері видатків бюджетів (політики кошторисного фінансування, бюджетного інвестування, бюджетного кредитування, бюджетного субсидіювання та бюджетного резервування);
- ефективної політики у сфері бюджетного регулювання і міжбюджетних відносин;
- ефективної політики у сфері бюджетного дефіциту і державного боргу.

Залежно від стадії бюджетного процесу пропонуємо виділити такі види ефективності бюджетної політики:

1. Наступна (ретроспективна) ефективність. Показники цієї ефективності розраховуються на основі звітних даних про виконання бюджетів та даних про підсумки соціально – економічного розвитку за звітній період і дають можливість оцінити фактичні результати бюджетної політики. Отримані дані можна використовувати для прийняття управлінських рішень, розробки заходів, планів та програм на наступний період.

2. Поточна ефективність. Показники цієї ефективності розраховуються на основі оперативних даних про наповнення доходної, використання коштів видаткової частини бюджетів, міжбюджетних відносин, стану державного боргу та оперативних даних про виконання соціально – економічних прогнозів, показників. Отримані результати мають оперативне значення і можуть використовуватися для прийняття оперативних управлінських рішень, спрямовуватися на усунення недоліків, „вузьких місць”, внесення коректив до конкретних дій, оперативних планів.

3. Очікувана ефективність. Розрахункові показники цієї ефективності пропонуємо розраховувати на основі очікуваних

даних про виконання бюджетів і показників соціально – економічного розвитку за поточний рік (вони включають звітні дані на останню звітну дату з додаванням очікуваних показників до кінця року). Отримані результати можна використати при складанні проектів бюджетів, річних програм та визначення орієнтирів соціально – економічного розвитку на плановий рік.

4. Планова ефективність. Показники цієї ефективності розраховуються на основі показників бюджетів та соціально – економічного розвитку на плановий рік. Вона повинна відповідати основним напрямом бюджетної політики на наступний рік і бути спрямована на їхнє виконання.

5. Стратегічна ефективність. Показники цієї ефективності можуть розраховуватися на основі показників стратегічного розвитку (макроекономічних показників) і використовуватися у процесі оптимального вибору варіантів бюджетних прогнозів і стратегічних бюджетних програм. Методологічні засади саме цієї політики в Україні не розроблені, що у цілому негативно відображається на соціально – економічних процесах, виборі економічного курсу та його реалізації.

Вибір критеріїв різних аспектів ефективності бюджетної політики залежить від її мети і завдань. Стосовно наповнення дохідної частини бюджетів ці критерії повинні включати різні ділянки роботи, пов'язані з мобілізацією податкових і неподаткових надходжень, а також із впливом податків на стан економіки, соціальної сфери та рівень добробуту населення.

Стосовно видатків державного бюджету можуть використовуватися різні оціночні критерії. Так, наприклад, О. Барановський, П. Петренко, В. Симоненко пропонують виділяти 7 аспектів ефективності видатків (цільовий, правовий, екологічний, науково – технічний, комерційний, виробничий, ринковий) і застосовувати до них відповідні оціночні критерії [4, 147]. Розглядаючи ефективність використання бюджетних коштів, доцільно враховувати рівень наближення витрат до визначеної мети, застосовуючи систему кількісних і якісних показників.

Наявність проблем і недоліків у бюджетній політиці держави, пов'язаних з об'єктивними та суб'єктивними чинниками, обумовлюють необхідність пошуку шляхів удосконалення організації, розвитку та оптимізації цієї політики.

До першочергових завдань, пов'язаних з формуванням бюджетної стратегії, на нашу думку, можна віднести:

– розробку стратегічної моделі майбутнього суспільства, визначення його мети на перспективу (25-50 років) та формулю-

вання стратегічних завдань, розрахунків відповідних прогнозних показників, реалізацію яких можна було б забезпечити за допомогою бюджетної системи;

- формування оптимальної схеми розподілу валового внутрішнього продукту за допомогою бюджетних відносин відповідно до стратегічної моделі майбутнього суспільства;

- складання конкретних довготривалих загальнодержавних програм економічного і соціального розвитку, для реалізації яких необхідна концентрація бюджетних ресурсів, а також визначення критеріїв оцінки ефективності цих програм;

- бюджетну реструктуризацію та трансформацію бюджетних ресурсів у дієвий чинник ефективного соціально орієнтованого економічного зростання, переорієнтацію всіх складових бюджетного механізму, перетворення цього механізму в ефективний інструмент стратегії соціально – економічного розвитку;

- створення сприятливих умов для розвитку внутрішнього ринку та реального сектору економіки, сприяння формуванню і нарощенню національного капіталу, суттєву активізацію ролі держави в інвестиційному процесі, формування бюджету розвитку і створення державного банку розвитку як специфічних інституційних одиниць;

- оптимізацію пропорцій між індивідуальним та суспільним споживанням, оптимізацію співвідношення політики доходів і зайнятості. Правильно, на нашу думку, стверджують В. Федосов та В. Опарін, що, „...з одного боку, забезпечити потрібний рівень економічного зростання можна тільки на основі реальних стимулів, якими насамперед є доходи юридичних і фізичних осіб, а з іншого, саме підвищення рівня добробуту народу, що досягається через зростання доходів, є метою соціального розвитку” [9, 121];

- в основу бюджетної стратегії України пропонуємо закласифікувати прогноз – протягом 25 років рівень ВВП на душу населення збільшити у 10 разів (близько 10 дол. США), що вимагатиме щорічні темпи економічного росту 7 – 10%;

- концентрацію зусиль держави та бюджетних ресурсів на розвитку і примноженні людського капіталу (розробку та реалізацію стратегії модернізації всієї системи освіти, охорони здоров'я, наближення їхньої якості до стандартів ЄС, перебудову системи соціального захисту населення, суттєве підвищення добробуту населення, істотне зростання соціальних інвестицій);

- перегляд та кардинальне поліпшення фінансування на-

уки (теоретичної і прикладної), розробку вітчизняної стратегічної моделі функціонування наукових установ, проходження наукових досліджень з моменту висування наукових гіпотез до впровадження результатів наукових досліджень у практику;

- перехід до довготермінового та середньотермінового бюджетного планування, програмування і прогнозування, розробку їхніх науково обґрунтованих методологічних засад;

- формування оптимальної структури господарств усіх регіонів, яка б гарантувала їх комплексний розвиток, запровадження високоефективної системи фінансового вирівнювання територій, гарантованих державою соціальних стандартів;

- розробку та прийняття законів та інших нормативних актів, які б відображали стратегічні цілі держави. До таких документів ми відносимо Соціальний кодекс, оновлений Бюджетний кодекс, Податковий кодекс України та інші.

Удосконалення та розвиток бюджетної тактики в Україні, на нашу думку, можна забезпечити за рахунок таких заходів:

- реформування системи бюджетного планування, поточного бюджетного програмування і бюджетного нормування відповідно до наукових принципів та завдань, які стоять перед суспільством на конкретному історичному етапі його розвитку;

- розробки дієвої системи оцінки бюджетних ризиків, умовних бюджетних зобов'язань;

- упорядкування законодавчих і нормативних актів, які регулюють бюджетні відносини та забезпечення логічного взаємозв'язку між окремими положеннями цих документів, уніфікації, консолідації та спрощення нормативно – правової бази;

- розробки та реалізації ефективних тактичних заходів, спрямованих на поглиблення інституційних перетворень, структурної перебудови економіки, зміцнення економічної могутності держави;

- перегляду методики справляння до бюджетів усіх рівнів окремих видів доходів;

- розробки та реалізації тактичних механізмів державного довготермінового та короткотермінового кредитування за рахунок бюджетних коштів;

- застосування різноманітних інвестиційних інструментів приватизації, сприяння розвитку фінансового лізингу, використання державних стимулів розвитку малого і середнього бізнесу;

- заохочення з боку держави розвитку наукомістких виробництв та галузей;

- конкретизації ролі, повноважень, обов'язків всіх учасників бюджетного процесу, усунення дублювань і суперечностей;
- оптимізації та стабілізації кількості головних розпорядників бюджетних коштів Державного бюджету України;
- формування дієвої системи оцінки ефективності використання бюджетних коштів як з боку держави, органів місцевого самоврядування, так і з боку розпорядників бюджетних коштів, чіткого встановлення єдиних критеріїв оцінки ефективності бюджетних видатків, механізму і методики оцінки ефективності використання бюджетних коштів;
- досягнення повної прозорості при формуванні та виконанні бюджетів усіх рівнів;
- перегляду та вдосконалення механізму організації міжбюджетних відносин, зокрема, зміцнення власної дохідної бази місцевих бюджетів за рахунок децентралізації бюджетних ресурсів держави, суттєвого удосконалення системи фінансового вирівнювання територій тощо;
- розширення практики взаємовигідного банківського кредитування органів місцевого самоврядування;
- удосконалення інформаційного забезпечення бюджетної політики, зокрема, запровадження досконалої бюджетної статистики, яка б унеможлиблювала отримання викривленої інформації про стан виконання бюджетів;
- реформування системи бюджетного контролю відповідно до міжнародних вимог, принципів та стандартів.

У результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

1. Під ефективністю бюджетної політики ми розуміємо здатність створювати соціально – економічний ефект у результаті діяльності органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування з визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку бюджетних відносин для їхнього дослідження, застосування цих засобів, а також результативність процесів формування доходів, використання коштів бюджетів, бюджетного регулювання і міжбюджетних відносин, управління державним боргом з використанням спеціальних критеріїв та показників.

2. Бюджетна політика може вважатися ефективною за умов достатньої ефективності всіх її складових, зокрема:

- ефективної політики у сфері доходів бюджетів, включаючи податкову політику і політику мобілізації неподаткових надходжень;

- ефективної політики у сфері видатків бюджетів (політики кошторисного фінансування, бюджетного інвестування, бюджетного кредитування, бюджетного субсидювання та бюджетного резервування);
- ефективної політики у сфері бюджетного регулювання і міжбюджетних відносин;
- ефективної політики у сфері бюджетного дефіциту і державного боргу.

3. Залежно від стадій бюджетного процесу пропонуємо виділяти такі 5 видів ефективності бюджетної політики: наступну, поточну, очікувану, планову, стратегічну. Вибір критеріїв оцінки цих видів ефективності залежить від мети і завдань та повинен включити систему кількісних і якісних показників.

4. Першочерговими завданнями формування бюджетної стратегії вважаємо: формування оптимальної схеми розподілу валового внутрішнього продукту за допомогою бюджетних відносин відповідно до стратегічної моделі майбутнього суспільства; бюджетну реструктуризацію; складання конкретних довготривалих загальнодержавних програм економічного і соціального розвитку, для реалізації яких необхідна концентрація бюджетних ресурсів, а також визначення критеріїв оцінки ефективності цих програм; створення сприятливих умов для розвитку внутрішнього ринку та реального сектору економіки; оптимізацію пропорцій між індивідуальним та суспільним споживанням; перебудову системи фінансування соціального захисту населення; кардинальне поліпшення фінансування науки; створення належної законодавчої бази; перехід до довготермінового та середньотермінового бюджетного прогнозування і програмування.

5. Серед основних чинників підвищення ефективності тактичних заходів бюджетної політики виділяємо: реформування системи планування, поточного бюджетного програмування і бюджетного нормування; розробку дієвої системи бюджетних ризиків; упорядкування нормативно – правової бази; перегляд методик справляння до бюджетів усіх рівнів доходів та фінансування видатків; формування дієвої системи оцінки ефективності використання бюджетних коштів усіма суб'єктами бюджетних відносин; удосконалення механізму міжбюджетних відносин; реформування системи бюджетного контролю; удосконалення інформаційного забезпечення бюджетної політики.

Реалізація цих та інших пропозицій, на нашу думку, сприятиме формуванню та розвитку сучасної ефективної бюджетної

політики в Україні, яка дасть можливість стабілізувати та забезпечити швидкі темпи соціально – економічного розвитку держави на перспективу.

Література

1. Бюджетна політика у контексті стратегії соціально – економічного розвитку України: У 6т. Т1: Пріоритети бюджетної політики та економічне зростання в Україні / М. Я. Азаров, Ф. О. Ярошенко, В. М. Геєць (кер. авт. кол.) та ін. Ред. кол.: М. Я. Азаров (голова) та ін. – К.: НДФІ, 2004. – 640 с.
2. Пасічник Ю. В. Бюджетний потенціал економічного зростання в Україні: Монографія. – Донецьк: ТОВ „Юго – Восток, ЛТД”, 2005. – 642 с.
3. Формування і функціонування бюджетної системи України [Монографія] / С. О. Булгакова, О. Т. Колодій, Л. В. Єрмоленко та ін.; за заг. ред. А. А. Мазаракі. – К.: Книга, 2003. – 344 с.
4. Симоненко В. К. Основи єдиної системи державного фінансового контролю в Україні (макроекономічний аспект) / В. К. Симоненко, О. І. Барановський, П. С. Петренко. – К.: Знання України, 2006. – 280 с.
5. Илларионов А. Эффективность бюджетной политики в России в 1994 -1997 годах // Вопросы экономики. – 1998. № 2. – С. 22 – 36.
6. Крисоватий А. І. Теоретико – організаційні доміанти та практика реалізації податкової політики в Україні: Монографія. – Тернопіль: Карт – бланш, 2005. – 371 с.
7. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1 / Редкол.: ... С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2000. – 864 с.
8. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 1 / Заред. С. В. Мочерного – Львів: Світ, 2005. – 616 с.
9. Федосов В., Опарін В., Львовчкін С. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями: Монографія / За наук. ред. В. Федосова. – К.: КНЕУ, 2002. – 387 с.